

Η «ΑΦΗΓΗΣΙΣ ΠΡΟΕΙΣΟΔΙΩΔΗΣ» ΣΤΗ «ΛΟΓΙΚΗ»
ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

1. Ο πλήρης τίτλος της «Αφηγήσεως» είναι δηλωτικός των προθέσεων και του σκοπού του συγγραφέα: *Ἀφήγησις προεισοδιώδης. Περὶ Ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν ἐνστάσεως. Καὶ περὶ τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ γενομένων Αἰρέσεων, καὶ τῶν κατ' αὐτάς, μάλιστα εὐδοκίμησάντων*¹. Διαφαίνονται ἤδη στον μακροσκελή και περιγραφικό αυτό τίτλο οι φιλοδοξίες του Ευγενίου να καταθέσει, ως προεισχωγικά desiderata της «Λογικής» του, τα βασικά στοιχεία για την αρχή και την πρόοδο τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν ἐνστάσεως· δηλ. μαρτυρίες και σκέψεις για τον τρόπο του φιλοσοφείν (ἐνστασις κατὰ τὴν φιλοσοφίαν), τότε και πως φιλοσόφησαν οι άνθρωποι. Ως λογική και αναγκαία συνέχεια αυτής της ἐνστάσεως πρέπει να θεωρούνται οι διάφορες «σχολές» και οι φιλοσοφικές κατευθύνσεις, οι επιλογές και οι προτιμήσεις των φιλοσοφούντων (αἵρέσεις), καθώς και ὅσοι διακρίθηκαν σ' αυτή την αντιπρόθεση θέσεων και ιδεών. Το εγχείρημα είναι ανάλογο προς τις προσθέσεις του συγγραφέα και μαρτυρεί το εύρος της εποπτείας που διαθέτει ο Ευγένιος Βούλγαρης².

1. Ο τίτλος αυτός βέβαια είναι η επεξήγηση (υπότιτλος) της «Προεισοδιώδους αφηγήσεως», και είναι ανεξάρτητος από τον μακροσκελέστατο τίτλο της *Λογικής* του: ο Κ. Σάθας (Νεοελληνική Φιλολογία, Αθήνα 1968, 586) παραθέτει τον πλήρη τίτλο της *Λογικής*. Πβ. και στον Γεώργιο Ζαβήρα, Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν Θέατρον, Αθήνα 1872 (ανατύπ. 1972), σ. 292. Είναι βέβαια χαρακτηριστικό μιας νοοτροπίας αυτή η λεπτομερής, σχεδόν φλόαρη, προσημέωση του περιεχομένου των βιβλίων στον τίτλο και στο εξώφυλλο των έργων. Πβ. τον τίτλο της *Ἐπιτετημένης ἐπαριθμήσεως* του Δημ. Προκοπίου. Σχετικά βλ. στον Νικ. Ψημίμο, Η «Ἐπιτετημένη ἐπαριθμηση» του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της Νεοελληνικής φιλοσοφίας, Ιωάννινα 1982 (Ηπ. Χρον. 24 [1982], 204-248), σ. 204 και 222. Επίσης βλ. πιο κάτω (σελ. 212) τον τίτλο του έργου *Περὶ τῶν καθηκόντων* του Αλεξ. Μαυροκορδάτου (1719), εφτά πυκνοτυπωμένες αράδες!

2. Τεκμήριο πειστικό είναι ασφαλώς η *Λογική* του, έργο δυνατής πνοής και καταπληκτικής ευρυμάθειας. Ανάλογη ήταν και η επίδρασή του στους Έλληνες, των υπόδουλων χωρών της Ανατολής των παροικιών της Δύσεως. Βλ. την αξιολόγηση και την καλύτερη ανάλυση που έχουμε ως τώρα στον G.P. Henderson, *The Revival of Greek Tho-*

Το είδος της συγγραφής είναι γνωστό στη νεοελληνική φιλοσοφική γραμματεία και υπάγεται στον τύπο των *επαριθμήσεων*. Επίσης γνωστός είναι και ο σκοπός της συγγραφής παρόμοιων «επαριθμήσεων» ή αφηγήσεων σε μια εποχή διαμόρφωσης της νεοελληνικής συνείδησης: να «επαριθμήσουμε» τις πνευματικές δυνάμεις, το πνευματικό κεφάλαιο του δουλεύοντος Γένους και να το αντιπαραθέσουμε στην αντίπερα όχθη της Δύσεως. Την αρχή είχε κάνει ήδη σφράντα πέντε χρόνια πριν ο Δημήτριος Προκοπίου με την *Ἐπιτετημένην Ἐπαρίθμησην* (1721)¹. Το υπόδουλο έθνος αναμετρά τις δυνάμεις του και αποκτά αυτοσυνειδησία. Αν όμως το εγχείρημα του Δημ. Προκοπίου είχε μάλλον έναν διατεταγμένο, θα λέγαμε, σκοπό και μια ορισμένη αποστολή, να συμπληρώσει δηλ. την *Bibliotheca Graeca* του Johannes Fabricius (Leipzig 1688)², ένα παρόμοιο συγκεκριμένο σκοπό εμφανώς δεν έχει να εκπληρώσει η «Προεισοδιώδης αφήγησις» του Ευγενίου Βούλγαρη. Παραμένει, ωστόσο, και στην περίπτωση του, -εμείς τουλάχιστον δεν δυσκολευόμαστε να τον διακρίνουμε- ο απώτερος σκοπός ή καλύτερα η προσπάθεια να απαντήσει στους Δυτικούς. Έχει όμως τη συνείδηση τώρα, μισόν αιώνα σχεδόν μετά την «Επαρίθμησην» του Δημ. Προκοπίου, ότι συγκρίσεις δεν μπορούν πια να γίνουν με το ελληνικό παρόν (*τὰ παρ' ἡμῶν*). Η σκέψη αυτή γίνεται σαφής, μολοντί δεσπόζει σ' όλη την «αφήγηση», προς το τέλος της συγγραφής³.

ught, 1620-1830 State Univ. of New York Press 1970, ελλ. μτφρ. Φαν. Βώρος, Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού, 1620-1830. Η Ελληνική Φιλοσοφία στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έκδ. ΚΕΕΦ Ακαδημίας Αθηνών 1977 (οι παραπομπές στην ελλην. μτφρ.), σ. 81 κε.

1. Ο Νίκος Ψημμένος επισήμανε με σαφήνεια το σκοπό και την προβληματική αυτών *επαριθμήσεων* στην πραγματεία του για την «Επιτετημένη Επαρίθμησην» του Δημ. Προκοπίου (Γιάννινα 1982), σ. 205 κε. και 221: «μιας καταμέτρησης των δυνάμεων του νέου Ελληνισμού στην περίοδο της πρώτης συνάντησής του με τη νεώτερη σκέψη των Δυτικών».

2. Βλ. στον Νικ. Ψημμένο, ό.π., 205 τα σχετικά με το θέμα αυτό. Εκεί (σ. 205, σημ. 5), αναφέρονται οι εκδόσεις της *Bibliotheca Graeca* του Fabricius και το ειδικό συμπλήρωμα στον 11ο τόμο της πρώτης έκδοσης του 1722 (σ. 769-804) με την «Επαρίθμησην» του Δημ. Προκοπίου καθώς και στον 11ο [επίσης τόμο της έκδοσης 1808 (κα ανατυπώθηκε το 1970, Hildsheim).

3. Δύο βασικές αιτίες αυτής της υστέρησης των Ελλήνων της εποχής του έναντι των Ευρωπαίων διακρίνει και επισημαίνει ο Βούλγαρης: *τήν τοῦ γένους κάκωσιν* (σελ. 40) και την *περιχαράκωση των φιλοσοφούντων στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη (ἐντὸς γὰρ μένειν τῶν ὄρων τοῦ Λυκείου* σελ. 44). Σαφώς αναφέρεται εδώ στον κορυφαίο αριστοτελισμό, που απέκλειε το *ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν, εἶδος, αὐτὸ ακριβῶς που συνιστά, κατὰ τὴ γνώμη του, τὴν κινητήρια δύναμη της φιλοσοφικής προόδου των Δυτικών* (σ. 44-45).

2. Ο κύριος άξονας της «αφηγήσεως» είναι βέβαια αυτός που δηλώνεται ήδη στον τίτλο: *Περί αρχής και προόδου τής κατά τήν Φιλοσοφίαν ένστάσεως*: η αρχή και η εξέλιξη του φιλοσοφείν, δηλ. μια συνοπτική «ιστορία» της φιλοσοφίας. Ουσιαστικά πρόκειται για μια προσπάθεια υπόμνησης των σημαντικότερων σημείων της φιλοσοφικής προόδου, της ελληνικής πρωτίστως¹.

Το όλο εγχείρημα διαρθρώνεται σε τρεις θεματικές ενότητες και τα σύντομα επιλεγόμενα για τη δική του φιλοσοφική μέθοδο, την εκλεκτική.

Ι. Ευθύς εξαρχής γίνεται φανερό ότι έχουμε να κάνουμε με ένα ύφος λόγου πυκνό, με γλώσσα συχνά μεταφορική, όπου αποπνέει το σπινθηροβόλο πνεύμα προικισμένου ανδρός φιλοσόφου². Όπως συνηθίζεται σ' αυτές τις «επαριθμήσεις» προτάσσεται μια εισαγωγή στη φιλοσοφική παράδοση, όπου επισημαίνουμε λάθη και ανεξέλεγκτες πηγές³. Προφανώς ο

1. Βλ. στον Νικ. Ψημμένο (Επαρίθμηση 210 κε. και 215) τη συγκριτική ανάλυση τεσσάρων παρόμοιων «εκθέσεων» της φιλοσοφικής προσφοράς των νεωτέρων κυρίως Ελλήνων: (α) *Επιτετημένης Έπαριθμήσεως του Δημ. Προκοπίου*, (β) της *Προεισοδιώδους άφηγήσεως του Ευγενίου Βούλγαρη*, (γ) του *Επίμετρου του Κωνστ. Κούμα στην Σύνοψη τής ιστορίας τής φιλοσοφίας*, του W.G. Tannemann, και τέλος, (δ) της *Καταστάσεως τής παιδείας τών νεωτέρων Έλλήνων* του ίδιου του Κούμα, ως επιστέγασμα του μεγάλου έργου του *Ιστορία τών άνθρωπίνων Πράξεων* (12 τόμοι, Βιέννη 1832). Τη διεξοδική καταγραφή και μελέτη των «συνόψεων» αυτών έκανε ο Άλκης Αγγέλου, Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της Νεοελληνικής Γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. *Ο Έρριαντής, Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αφιέρωμα στο Κ.Θ. Δημάρα, έτος ΙΒ', τόμ. 11. Αθήνα 1974, σελ. 1-16 (τόρα επανατυπωμένο στο έργο: *Τών Φώτων*. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αθήνα, Ερμής 1988, σ. 337-352, οι παραπομπές σ' αυτό το έργο: βλ. κυρίως σ. 340-344). Ο Αθαν. Ψαλίδας στα *Καλοκινήματα*, σελ. 10 (έκδ. 1951), χλευάζει την «Προεισοδιώδη αφήγηση» του Βούλγαρη και την αποκαλεί «ξηρά και ισχνή» (αναφορά: Νικ. Ψημμένος, ό.π. 223).

2. Για τη γλώσσα και τις γλωσσικές πεποιθήσεις του Βούλγαρη, δηλ. την υιοθέτηση της «αττικής» διαλέκτου για την ανάπτυξη των φιλοσοφικών του απόψεων, αδιαφορώντας μάλλον για την κατανόησή τους από τους περισσότερους συμπατριώτες του, βλ. στον G.P. Henderson, ό.π. σ. 66 και 82. Δεν πρόκειται βέβαια για την «αναβίωση της αρχαίας γλώσσας» ούτε για μια μορφή της αττικής γλώσσας (ή διαλέκτου), αλλά ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με ένα τεχνητό ιδίωμα της εκκλησιαστικής γλώσσας με έντονο το προσωπικό ύφος και τις προσωπικές γλωσσικές προτιμήσεις: αναχώνευση και αφομοίωση γλωσσικών στοιχείων της παράδοσης, επινοήσεις συνθέτων, νεολογισμοί και συντακτική δομή που θυμίζει έντονα το γλωσσικό αίσθημα της εποχής του παρά την αττική γλώσσα κλπ. π.χ. *τό τής φιλοσοφίας χρέμα άπαρχαίζεται* (σ. 2) ή: *φιλοσοφίαν κυρίως μόν και ιδιαίτατα καλείν είθθαμεν τών έπιστημών τό όλικόν και τέλειον σύστημα*: η φράση αυτή έχει σαφώς τη δομή της «δημοτικής/λαϊκής γλώσσας της εποχής του. Αυτά τα χαρακτηριστικά του γλωσσικού ιδιώματος του Βούλγαρη είναι ευκρινέστερα στις επιστολές του. Βλ. Henderson 75. Επίσης στον Νικ. Ψημμένο, Επαρίθμηση 224. Ίσως αξίζει να γίνει μια συστηματική μελέτη της γλώσσας του Βούλγαρη.

3. Π.χ. υιοθετεί την ανεξέλεγκτη και λανθασμένη παράδοση, ότι ο Πρωταγόρας

Βούλγαρης γράφει «από στήθους» γίνεται απλή παράθεση ή αναφορά και σπανίως κριτική αποτίμηση των ιστορικών στοιχείων. Πρόκειται βέβαια για αφομοιωμένη γνώση, η οποία στηρίζεται σε γνωστά έργα της αρχαίας και της νεώτερης φιλοσοφικής γραμματείας¹. Τα επιμέρους στοιχεία της θεματικής αυτής ενότητας συνιστούν καταρχήν μια σύντομη αναφορά στην έννοια της προόδου, με φανερή πηγή το 1ο κεφάλαιο του *Μετά τὰ Φυσικά* του Αριστοτέλη², και αμέσως μετά επιχειρεί να υπομνήσει τον συνηθισμένο (καλεῖν εἰώθαμεν), κατά τη γνώμη του, ορισμό της Φιλοσοφίας: *Φιλοσοφίαν κυρίως μὲν καὶ ἰδιαίτατα καλεῖν εἰώθαμεν τῶν ἐπιστημῶν τὸ ὀλικὸν καὶ τέλειον σύστημα, τῶν λόγους τε καὶ ἀποδείξεσιν ἀκριβέσι, καὶ ἀδιαπτώτοις στηριζομένων, καταχρηστικώτερον δὲ καὶ τὴν τοῦ ἀληθοῦς ἔφεσιν, τὴν ἥμισυ μὲν πεφυκειαν (sic) ἀργεῖν, εἰς δὲ θήραν τοῦ ἀγνοουμένου διηλεκτῶς ἀνατεινομένην*. Δεν θα κάνουμε βέβαια σημειολογική ανάλυση του ορισμού αυτού της φιλοσοφίας που φιλοτέχνησε ο Ευγένιος Βούλγαρης, με τη «Λογική» του άλλωστε απέβλεπε να καλύψει ουσιαστικά και πρωταρχικά διδακτικές ανάγκες και συνακόλουθα το φωτισμό του Γένους³. Είναι, πάντως εμφανές ότι ο ορισμός αυτός συμπυκνώνει την κοινή, μάλλον, επιστημονική εμπειρία της εποχής του παρά την αριστοτελική άποψη, που θέλει τη Φιλοσοφία, όπως είναι γνωστό, επιστήμη των

μαθήτευσε κοντά στον Δημόκριτο (=DK II 253,1, Διοδ. IX 50 κε.) και στην επόμενη σελίδα (15) τον Πύρωνα, τον αρχηγέτη των Σκεπτικών, ονομάζει Ελεάτη!

1. Παραπέμπει κυρίως στους Έλληνες δοξογράφους (Πλούταρχο κ. ά.) ή στους εκπροσώπους της λεγόμενης «Δευτέρας Σοφιστικής», π.χ. στον Δίωνα Χρυσόστομο. Ασφαλώς αναφέρει και τα έργα των κλασικών φιλοσόφων Πλάτωνα, Αριστοτέλη κλπ. Γνωρίζει επίσης τα βασικά φιλοσοφικά έργα των συγχρόνων του και παραπέμπει. Είναι, όντως, καταπληκτική η ευρυμάθεια και η αρχαιογνωστική υποδομή του Βούλγαρη. Βλ. Henderson, ό.π. 74: «τεράστιο πλούτο γνώσεων από τεράστια ποικιλία πηγών».

2. Κυρίως από την αναφορά του Αριστοτέλη στις υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις του φιλοσοφείν: A 1, 981 b 13 κε.: η άνεση χρόνου και η απαλλαγή από βιοτικές ανάγκες των Αιγυπτίων τους βοήθησαν να αναπτύξουν τα μαθηματικά.

3. Με «Προσισοδιώδη Αφήγηση» και γενικότερα, με τη *Λογική* του ο Βούλγαρης απέβλεπε να καλύψει πρωταρχικά διδακτικές ανάγκες και παράλληλα βέβαια να υπηρετήσει / να προσφέρει στην παιδεία και την αφύπνιση του γένους. Βλ. στον Ν. Ψημμένο, Επαρίθμηση 218 κε. Πβ. επίσης στο μεγάλο έργο του Ν. Ψημμένου, Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, τόμ. Β'. Αθήνα 1989, σ. 32. Βλ. ακόμα: Χρήστου Γ. Πατρινέλη, Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης. Από τον Γ. Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη. Ο *Ερανιστής* 20 (1995), σ. 33: ο Ευγένιος Βούλγαρης δίδαξε τη «Λογική» του στα Ιωάννινα, στην Κοζάνη και στην Αθωνιάδα. Πβ. στον Ευ. Π. Παπανούτσο, Νεοελληνική Φιλοσοφία, τόμ. Α'. Αθήνα 1953, σ. 27. Η *Λογική* του Βούλγαρη ήταν το βιβλίο με το οποίο «φιλοσοφικά επαίδευσε το έθνος επί μακράν σειράν ετών...» και στον Κ. Κούμα, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας Α'*, σελ. θ', υποσημ. α' (αναφορά Παπανούτσου). Επίσης στον Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 15.

αρχών και των αιτιών¹. Δεν λείπουν, ασφαλώς, και οι απηχήσεις των αριστοτελικών επιδράσεων: *ἔφρσις τοῦ ἀληθοῦς ἢ θήραν τοῦ ἀγνωσμένου κλπ.*²

Ολόκληρη η ενότητα αυτή, που αφορά την παρ' ανθρώποις φιλοσοφίαν, όπως λέγει χαρακτηριστικά, απορμάται από αριστοτελικά, κυρίως, πρότυπα όπως π.χ. το έμφυτον της φιλοσοφίας στον άνθρωπο (ὁ φύσει ἄπασιν ἀνθρώποις ἐγκείμενος εἰς τὸ φιλοσοφεῖν ἔρως, σελ. 4)³, η σύγκριση Ελλήνων και βαρβάρων, η εκπλήρωση των βασικών βιοτικών αναγκών ως προϋπόθεσις του φιλοσοφεῖν, η βαθμιαία εξέλιξη του φιλοσοφικού λόγου, οι «τέχνες» και η γένεση της φιλοσοφίας κλπ⁴. Συνδέει επίσης το φιλοσοφεῖν με την ἀπορία (ἀπορεῖν) και παραπέμπει στα Συμποσιακά του Πλουτάρχου, είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι υπόκεινται και στο σημείο αυτό οι αναγνώσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Το κείμενο διατρέχει το έντονο εθνικό αίσθημα του συγγραφέα⁵. Έχει δηλ. ο Βούλγαρης συνείδηση ότι εκπροσωπεί μια φιλοσοφική παράδοση, μοναδική και ανεπανάληπτη, η οποία, κατά την παρούσα στιγμή που γράφει, έχει διακοπεί, πράγμα που το αναφέρει με έκδηλο τον πόνο της ψυχής του, όπως θα δούμε, στην τρίτη ενότητα: εκεί θα επισημάνει και τα αίτια αυτής της έκπτωσης του «φιλοσοφεῖν παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν» και της άνηθησης της φιλοσοφίας στους δυτικούς (τὴν ἐπίδοσιν)⁶.

1. Μεταφ. Α 2, 982 a 4 κε., 3, 983 a 24 κε. Ο αριστοτελισμός του Ευγενίου Βούλγαρη πρέπει να αποτελέσει θέμα ειδικής μελέτης. Δεν απορρίπτει, βέβαια, τον Αριστοτέλη, αλλά τον κορυφαλὸ αριστοτελισμό. Εκ πρώτης όψεως το πράγμα φαίνεται απλό· μάλλον όμως πρόκειται για θέματα ουσίας, δηλ. για τη μέθοδο προσέγγισης και κατανόησης του αριστοτελικού έργου/φιλοσοφίας.

2. Παραπέμπει άλλωστε ο ίδιος στο σχετικό χωρίο των *Μετά τα Φυσικά* με διαφορετική από την αποδεκτή σήμερα γραφή: Α 2, 982 b 19: *ὅστ' εἶπερ διὰ τὸ φεύγειν (Βούλγαρης: εἰ διὰ τὸ φεύγειν) τὴν ἄνοιαν ἐφιλοσόφησαν κλπ.* Δεν ξέρουμε από ποια έκδοση του Αριστοτέλη αντλεί, ίσως από τους Σχολιαστές.

3. Αναφορά με υποσημείωση στο προοίμιο των *Μετά τα Φυσικά*: Α 1, 980 a 1 κε. για την *δρεξίν τοῦ εἰδέναι και τὴν ἀγάπησιν τῶν αἰσθήσεων*. Δεν υπάρχει, ωστόσο, ακριβής αναγραφή του αριστοτελικού κειμένου, ἀκόμα και όταν το «κλείνει» σε εισαγωγικά για να δηλώσει, προφανώς, την ακρίβεια! Και στην περίπτωση αυτή ίσως αντλεί από τους Σχολιαστές.

4. Αντλεί (και παραφράζει) από το πρώτο βιβλίο των *Μετά τα Φυσικά*: Α 1, 981 b 20 κε.

5. Όπως φαίνεται δεν έχει πρόχειρα τα πλατωνικά κείμενα, τα σχετικά με τη φιλοσοφική ἀπορία και το θαυμασμό (Θεαίτ. 155 d). Βλ. την εργασία του G. Graf, *Die sokratischen Aporien im Denken Platons*, Wintenthur 1963. Όσον αφορά το αριστοτελικό θαυμάζειν ο Βούλγαρης παραπέμπει με ακρίβεια.

6. Βλ. σχετικά στον Νικ. Ψημμένο, *Επαρίθμηση* 220 κε. Πβ. στον Henderson ό. π. 85 κε.

II. Στη θεματική της δεύτερης ενότητας περιλαμβάνεται η συνοπτική αλλά με εμφανή χαλαρότητα (και προφανείς ελλείψεις ή και λάθη) έκθεση της Ιστορίας της Φιλοσοφίας. Η έκθεση αυτή διαρθρώνεται σε έξι επιμέρους κεφάλαια, αντίστοιχα με τις περιόδους της Φιλοσοφίας: (α) Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία με πολλές ανακολουθίες, κενά και αρκετά λάθη (ο θεμελιωτής της σκεπτικής φιλοσοφίας Πύρρων ο Ηλείος αναφέρεται ως Ελεάτης!). β) μια πολύ λιτή αναφορά (3-4 σελ.) στη Βυζαντινή Φιλοσοφία (η πρώτη ελλιπής αλλά σοβαρή αναφορά σ' αυτή την περίοδο της φιλοσοφίας (...κατ' ἔγνια βαίοντες, κατὰ μάθοιμεν, τίνες κἂν τοῖς τὸν Χριστὸν Σεβομένους οἱ πεφιλοσοφηκότες γεγόνασι, σ. 32)¹. (γ) Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πρόσληψη της αριστοτελικής φιλοσοφίας από τους Αραβες, με ρητή μνεία του Αβικέννα και του Αβερρόη (...Ἀριστοτέλης ἀραβιστὶ ἤδη ἐφιλοσόφει φθεγγόμενος, σ. 34). δ) Ακολουθεῖ μια σύντομη αναφορά στη φιλοσοφία της Αναγέννησης (δεν ξέρει τον όρο αυτό ο Βούλγαρης, είναι ἄλλωστε μεταγενέστερος της «Λογικής» του, δηλ. μετά το 1766)², όπου μνημονεύονται οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι και οι φιλοσοφικές τάσεις της εποχής εκείνης. Είναι χαρακτηριστική η εικόνα που μας δίνει ο Βούλγαρης για την κίνηση των ιδεών και τη σπουδή της φιλοσοφίας κατά την Αναγέννηση: τὴν Ἐδρώπην ἅπασαν ἡ φιλοσοφία διέτρεχε (σ. 37)³. Διαβλέπει, ωστόσο, ὅτι μέσα σ' αυτή τη φρενήρη κίνηση των

1. Δεν ξέρω, πόσο ευσταθεῖ ο χαρακτηρισμὸς (τον αποδέχεται ο Henderson 85) του Δημ. Γληνού, ὅτι δηλ. ο Ευγένιος Βούλγαρης, ἦταν ἓνα περίεργο ἀμάλγαμα βυζαντινῆς χριστιανικῆς παράδοσης και δυτικὸν ἀνθρωπισμὸν. (Ἡ ἀξία των ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων στην Ελλάδα, Αθήνα 1945², ἀναφορά Henderson, ὅ.π.). Ο ἴδιος ο Βούλγαρης ὁμολογεῖ, ἄλλωστε, ὅτι προτίμησε να θεολογήσει φιλοσοφικῶς (θεολογεῖν φιλοσοφικῶς αἰρούμενος, Λογική 66). Ἐν τούτοις, στην ἀρχὴ τουλάχιστον της διδασκαλικῆς δραστηριότητάς του (ὡς τὴν θητεία του στην Αθωνιάδα [1753]/εἶναι ἑνθερμος ὁπαδὸς και θιασώτης των ἐπιστημονικῶν ιδεῶν του Διαφωτισμὸν και των Δυτικῶν γενικότερα. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς 15. Πβ. στον Ἄλκη Αγγέλου, Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε το «Δοκίμιον» οὐ John Locke, στην: Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση 7 (1954), σ. 128-149 [= Τῶν Φώτων, σ. 14 κε.] και στον Παν. Κονδύλη, Ο νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ φιλοσοφικῆς ιδέες, Αθήνα 1988, σ. 19: εἶναι δύσκολο να ἀποφανθῶμε ἀν ὑπῆρξε ἓνας φωτισμένος συντηρητικὸς ἢ ἓνας συντηρητικὸς διαφωτιστής.

2. Ο ὅρος και ἡ ἔννοια «Αναγέννησις», ὅπως εἶναι γνωστὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη της ἀνῆθησις των γραμμάτων και τεχνῶν στη βόρεια, κυρίως, Ἰταλία και βορειότερα ἀπὸ τις Ἄλπεις στην ἄλλη Ἐυρώπη κατὰ τον 12ο ἕως τον 16ο αἰ. Πολιτογραφεῖται στην Ἱστορία του πολιτισμὸν ο ὅρος αὐτὸς μόλις ἀπὸ τον 19ο αἰ. με τα ἔργα του J. Michelet, La renaissance, στο: Histoire de France, τόμ. 7, Paris 1855 και του J. Burckhardt, Die Kultur der Renaissance in Italien, 2η ἐκδ. Köln 1860. Βλ. ἐπίσης: E. R. Curtius Europäische Literatur und Lateinische Mittelalter, 1948. Ἐνας ἔγκυρος προσανατολισμὸς: Historischen Wörterbuch der Philosophie 8(1992), s.v.

3. Προφανῶς ἀναφέρεται στην ἐποχὴ/στον αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τους Ἄγγλους ἐμπειριστές και στους ἐκπροσώπους του ευρωπαϊκὸν ὀρθολογισμὸν (16ον αἰ.), Descartes, Spinoza

φιλοσοφικών ιδεών και αντιλήψεων λίγοι είναι οι γνήσιοι φιλοσοφούντες (δεινὴ τις τῆς γνησιωτέρας φιλοσοφίας τὰ πάντα κατείχε σπάνις καὶ ἔνδεια, σ. 37). Επανακάμπτει στην ελληνική Ανατολή κατά την εποχή της Αλώσεως, όπου παρατηρεῖ εύστοχα...εὐκαιρῶς πάλιν ἡ Ἑλλάς χεῖρα δρέξασα, εἰς ἦθος τὸ ἴδιον μετῆγεν αἰθῆς καὶ μετερροθύμιζε (sc. τὴν φιλοσοφίαν), σ. 38. Μνημονεύει τους πριν και μετά την Ἐλωση Ἕλληνες λογίους, που μετέφεραν στην Ἰταλία και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες τὰ τῶν λόγων ἀγώγιμα.

Ο Ευγένιος Βούλγαρης ἔχει συνείδηση ὅτι εξέλιπαν οι λόγοι που εννόησαν κάποτε την ἀνάπτυξη της φιλοσοφίας στις ελληνικές χώρες της Ανατολής. Τα υπολείμματα της φιλοσοφικής και παιδευτικής εκείνης παράδοσης θα εκθρέψουν τώρα τη Φιλοσοφία στους Δυτικούς. Αντιλαμβάνεται μάλιστα την τραγικότητα των περιστάσεων και την ειρωνεία της Ἱστορίας: η καταστροφή της ελληνικής Ανατολής θα γίνει αἰτία να ἀνακάμψει και να ἀναπτυχθεῖ η φιλοσοφική μάθηση και η παιδεία στους Δυτικούς! «Ὅργανα» της τραγικής αὐτῆς για τον Ἑλληνισμό ἀντιστροφῆς των πραγμάτων θα γίνουν οι Ἕλληνες λόγοι, ὅσοι πριν και μετά την Ἐλωση ζήτησαν καταφύγιο και πεδίο δραστηριότητος στις χώρες της δυτικῆς Ευρώπης.

III. Το ἕκτο κεφ. της δεύτερης ἐνότητας ἀνήκει ουσιαστικά στην τρίτη ἐνότητα της μικρῆς αὐτῆς «ἐπιτομῆς» της Ἱστορίας της φιλοσοφίας: εἶναι η ἐκθεση για την ἀφορίαν τῆς παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας (σ. 44)¹. Αὐτό εἶναι το τελευταῖο και το οδυνηρότερο, ἴσως, τμήμα της «Ἀφηγήσεως» του Βούλγαρη. Ἐδῶ ἔχει, πράγματι, εφαρμογή αὐτό που ἐπισήμανε ἤδη στις πρώτες σελίδες ο οξύνοος ἐκεῖνος φιλόσοφος κληρικός, ὅτι δηλ. η Φιλοσοφία συνδέεται με τις ωδίνες της ψυχῆς μας (τὴν φιλοσοφίαν ἐν ὠδῶσιν οὔσαν ψυχῆς, σ. 4)! Οι πολιτικές περιστάσεις, βέβαια, εἶχαν ἀνακόψει την πρόοδο της Φιλοσοφίας στην ελληνική Ανατολή εὐθύς μετά την Ἐλωσιν· γι' αὐτὴν περίοδο οι λόγοι εἶναι προφανείς: ἐπ' αὐτὴν τὴν τοῦ γένους κἀκωσιν (σ. 40), η υποδούλωση του γένους ἔφερε και την ἀναστολή της φιλοσοφικῆς προόδου. Ούτε οι Δυτικοὶ ὅμως ἔδρεπαν τους καρπούς της φιλοσοφίας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Με τους Ἕλληνες λογίους ἀρχίζει η ἐπίδοση των Δυτικῶν στη Φιλοσοφία και στις Ἐπιστήμες, μολονότι ο Βούλγαρης ἀναγνωρίζει τους φιλοσόφους του δυτικῆς Μεσαίωνα, ὅπως εἶδαμε:

κλπ. και ἐνοεῖ ἀσφαλῶς τους νομιναλιστές, που ἐνίσχυσαν την ἐριστικότητα με τις ἀπόψεις τους ὅπως εἶναι γνωστό.

1. Για το θέμα αὐτό, δηλ. την ἀντιπαράθεση της ἀφορίας τῆς παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας με το «θαύμα» της δυτικῆς σκέψης βλ. στον Νικ. Ψημμένο, Ἐπαρίθμηση 216 και 220 και Ἑλληνική Φιλοσοφία Β', 17 κε. Πβ. στον Παν. Κονδύλη, Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, σελ. 20.

τον Θωμά Ακινάτη, τον Wilhelm von Ockham, Rozer Bacon, τους Νομιναλιστές (Ονοματικούς) κλπ. Δεν δυσκολεύεται να ερμηνεύσει τη φιλοσοφική κίνηση σ' αυτούς τους αιώνες. Ολόκληρη την Ευρώπη, όπως είπαμε, διατρέχει η αγάπη της φιλοσοφίας. Η υστέρηση της ελληνικής Ανατολής είναι για τον Ευγένιο Βούλγαρη το θέμα της οδύνης: *ή άφορία τής φιλοσοφίας!*

Όπως ήταν τα πράγματα στον καιρό του, ο Βούλγαρης έχει συνείδηση ότι κάθε σύγκριση των Ευρωπαίων με τους Έλληνες, ως προς την πρόοδο της φιλοσοφίας, θα απέβαινε εις βάρος των Ελλήνων: από το ένα μέρος έχει τής παρ' ήμιν φιλοσοφίας τήν άφορίαν και από το άλλο τις επιδόσεις των Δυτικών, παρ' οίς τὰ τής φιλοσοφίας καθ' ήμās εις θαύμα άπέδωκαν (σ. 44)¹. Την «αφορίαν της φιλοσοφίας, παρ' ήμιν ο Βούλγαρης την αποδίδει, χωρίς δυσκολία, στον στείρο αριστοτελισμό της εποχής του στους άπεριπάτητους περιπατητικούς, όπως χαρακτηρίζει τους οπαδούς του κορυθαλικού αριστοτελισμού πικρόχολα (σ. 44)².

IV. Στο τελευταίο μέρος/ενότητα της «Αφήγησεως» ο Κλεινός Κερκυραίος φιλόσοφος επιχειρεί να ερμηνεύσει και όχι απλώς να καταγράψει λα γεγονότα ή τα φαινόμενα που καταμαρτυρούν την ισχύνητα του φιλοσοφικού λόγου των Ελλήνων σ' Ανατολή και Δύση, κατά την εποχή του. Οι ερμηνευτικές του προθέσεις επιβεβαιώνονται από μια προσεκτικότερη ανάγνωση της «Αφήγησεως». Μια ερμηνευτική ανάλυση του κειμένου θα μας πείσει, πιστεύω, ότι μέμφεται τους οπαδούς του Κορυθαλισμού όχι βέβαια επειδή μελετούν τον Αριστοτέλη αλλά, διότι απομονώθηκαν, κατά κάποιο τρόπο, εγκλωβίστηκαν, θα λέγαμε εμείς σήμερα, σε μια νοοτροπία και σ' έναν μονοσήμαντο τρόπο προσέγγισης του μεγάλου φιλοσόφου, ώστε να οδηγηθούν, τελικώς, στην πνευματική/φιλοσοφική αφορία και σε αδιέξοδα. «Όλοι (ενδεχομένως θα μπορούσε κανείς να εξαιρέσει έναν ή δύο) όσοι ακολουθούν την περιπατητική σχολή και είναι εξαρτημένοι από τη σκέψη του μοναδικού Αριστοτέλη, δέν αποδέχονται στη φιλοσοφία, κανένα πράγμα, που δεν έχει χαρακτηριστεί ως (επι)γέννημα του δικού του μυαλού, ούτε κάτι άλλο που θα τους τύχει, ούτε δηλ. κάτι που είπαν οι Αρχαίοι ή κάτι που έχει σχέση με τους νεώτερους (sc. τους Ευρωπαίους)». Έπειτα από την παρατήρηση αυτή, ακολουθεί το (λογικό) συμπέρασμα: *έξ*

1. Ο Νικ. Ψημμένος (Επαρίθμηση, 220) διαβλέπει μια κάποια αισιοδοξία σ' αυτή τη σελίδα (44) της «Αφήγησης» του Βούλγαρη, στηριζόμενος κυρίως στο «πνεύμα» που προκαλούσε ο εκλεκτικισμός του Κερκυραίου κληρικού.

2. Για την κορυθαλική φιλοσοφία ή καλύτερα τον κορυθαλικό αριστοτελισμό βλ. στον Νικ. Ψημμένο, *Ελληνική φιλοσοφία Α'*. Αθήνα 1989, σελ. 46 κε. και στην «Επαρίθμηση» για τον χαρακτηρισμό: *άπεριπάτητοι περιπατητικοί* (σ. 214, σημ. 29).

οὗ δὴ καὶ τῆς παρ' ἡμῖν φιλοσοφίας τὴν ἀφορίαν βλέπων οὐκ ἂν τις θαναμάσειε (σ. 44)¹.

Αυτή ακριβώς η μονομέρεια, η υπερβολική προσήλωση και ο περιορισμός των Ελλήνων φιλοσοφούντων αυτή την εποχή μέσα στα όρια της αριστοτελικής φιλοσοφίας (του Λυκείου) ενήργησε ως ναρκωτικό, τους υπνώτισε και δεν τους επέτρεψε να δουν τα επιτεύγματα των άλλων, δηλ. των Αρχαίων και των νεωτέρων φιλοσόφων: ἐντὸς γὰρ μένειν τῶν δρών τοῦ Λυκείου... οὐδὲ τὸ παράπαν προκύναι...καὶ τοὺς τῶν ἄλλων λειμώνας ἐκπεριελθεῖν, ἐντεῦθεν ὡσπερ νάρκη κλπ. Βλέπει δηλ. τη φιλοσοφική καχεξία και τη στειρότητα της φιλοσοφίας αυτή την εποχή στη δυσκινησία (διὰ τὸ ἀκίνητον), στην οποία οδήγησε ο κορυφαίος αριστοτελισμός τους φιλοσοφούντες. Πιστεύει ότι πρόκειται, κατ' ουσίαν, για ιδεολογικό δογματισμό, που εμποδίζει, όπως είναι επόμενο, τους οπαδούς του να δουν ή να αποδεχθούν τις σκέψεις και τα επιτεύγματα των άλλων².

Ακριβώς το αντίθετο έγινε με τους Δυτικούς: αφού δηλαδή κατόρθωσαν να απαλλαγούν από τον σχολαστικισμό και τον δογματισμό και αφού υπερέβησαν τους *περὶ τῶν ὀνομάτων* και των *κενῶν λεξιδίων* διαπληκτισμούς (*περὶ ὀνομάτων τὰ πολλὰ καὶ λεξιδίων κενῶν ἀγωνιζόμενοι*, σ. 44), εστράφησαν προς το είδος εκείνο της φιλοσοφίας, που αντλεί από πολλές πηγές, συναίρει στοιχεία ομοειδή από διαφορετικές κατευθύνσεις και οικοδομεί σε νέες υγιείς βάσεις και προσωπικές θεωρήσεις (*εὖ ποιοῦντες ἐπὶ τὸ Ἐκλεκτικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν εἶδος ἐτράποντο*, σ. 44). Αυτό είναι το *ἐκλεκτικὸν εἶδος τοῦ φιλοσοφεῖν* και αυτό, κατά τον Ευγένιο Βούλγαρη, ήταν το κείμενο στοιχείο που αναπτέρωσε τη φιλοσοφία στη Δύση και οδήγησε στο θαύμα των επιδόσεών της (*εἰς θαῦμα ἐπέδωκεν*) στην εποχή του³. Το *ἐκλεκτικὸν εἶδος τοῦ φιλοσοφεῖν*, βέβαια, αποτελεί και την προσωπική επιλογή του ίδιου του Βούλγαρη, όπως ξέρουμε, και η *Λογική* του άλλωστε είναι έργο φιλοσοφικού εκλεκτισμού *ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, όπως σπεύδει να δηλώσει στον τίτλο κιάλας του μεγάλου αυτού έργου⁴.

1. Βλ. σχετικά στον Παν. Κονδύλη, ό.π., σελ. 19 κε.

2. Ο Νικ. Ψημμένος (*Επαρίθμηση* 246) βλέπει από το ένα μέρος μια προσπάθεια συγκερασμού των δύο τρόπων σκέψης, δηλ. των Ελλήνων και των Δυτικών (ίσως επειδή έχουν κοινές καταβολές), ενώ από το άλλο βλέπει και το στοιχείο της αντιπαράθεσης, που είναι ευκρινέστερο στην «Προεισοδιώδη αφήγηση» του Βούλγαρη, παρά τις παρόμοιες άλλες «επαριθμήσεις».

3. Βλ. τα σχόλια για τη συνοχή αυτή της Προεισοδιώδους ἀφηγήσεως στον Νικ. Ψημμένο (*Επαρίθμηση* 220): ο εκλεκτικισμός προκαλεί αισιοδοξία και αναμονή βέβαιης προόδου.

4. Ο πλήρης τίτλος στον Νικ. Ψημμένο, *Επαρίθμηση* 214, σημ. 28. Βλ. και σημ. 1, σ' αυτή εδώ τη μελέτη.

Ο Βούλγαρης θα επιμένει σ' αυτή τη διάγνωση των αιτιών που οδήγησαν, κατά τη γνώμη του, τη Φιλοσοφία σε *ἀφορία*, στην καθ' ημάς Ανατολή, ή καλύτερα στους συγχρόνους του Έλληνες γενικώς, ενώ επέτρεψαν την ιδιαίτερη επίδοσή της στους Δυτικούς. Με το *ἐκλεκτικόν* είδος του φιλοσοφείν, εξάλλου, διευκρινίζει ότι συναρτάται αυτό που κατ' εξοχήν χαρακτηρίζει τη Φιλοσοφία, δηλ. ο ορθός λόγος (*ὁ ἂν ὁ ὀρθὸς λόγος ἐγκρίνει*, σ. 44). Ίσως μας επιτρέπεται, την επισήμανση αυτή να την εκλάβουμε ως έμμεση πλην σαφή αναφορά στις άλλες, εκτός του ορθού λόγου, παρεμβάσεις, που υφίσταται η φιλοσοφία αλλού, και εννοεί στην ελληνική Ανατολή. Στην αμέσως επόμενη παράγραφο, ωστόσο, επανέρχεται στον εκλεκτικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας, ο οποίος αποτελεί την ποιοτική διαφορά από τα άλλα είδη του φιλοσοφείν. Αφού αναφερθεί συνοπτικά στους μεγάλους εκπροσώπους της δυτικής φιλοσοφίας του φθίνοντος Μεσαίωνα και των αρχών της νεώτερης (Θωμά Καμπανέλλα, Fr. Bacon κλπ.), επισημαίνει ακόμα μια φορά ότι οι Δυτικοί άντλησαν χωρίς φθόνο υποδειγματικά και με επιμονή, *ἐλευθέρως* από τις γνώμες των άλλων με περίσκεψη όμως και κρίση: *καὶ τῶν ἄλλοτριῶν δογμάτων οὐκ ἀπραγμόνως, οὐδ' ἀπερισκέπτως, οὐδ' ἀκρίτως ἔχεσθαι* (σ. 45). αντίθετα, μάλιστα, χωρίς να δυσανασχετούν από την υπεροχή των Αρχαίων (δηλ. των Ελλήνων) και χωρίς να δώσουν αφορμή ότι υποκλέπτουν την προσφορά της Αρχαιότητας (*οὐδ' ἀφορμὴν ἀπάτης ποιούμενοι τὸ σεμνὸν χρῆμα τῆς Ἀρχαιότητος*, σ. 45). Αυτό είναι το εκλεκτικόν είδος του φιλοσοφείν που πρεσβεύει ο Βούλγαρης και χάρη σ' αυτόν τον τρόπο της φιλοσοφικής παιδείας οι Δυτικοί κατέστησαν υπόδειγμα στους άλλους (*καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπόδειγμα*). Η πρόοδος της φιλοσοφίας και η ανάπτυξη των επιστημών ως τις μέρες του είναι το αποτέλεσμα του εκλεκτικού τρόπου και της ελευθερίας του φιλοσοφείν.